

398.8(477)(075.8)
С87

Л. Б. Стрюк, М. І. Стрюк, Ф. З. Яловий

ПІСЕННА ЕТНОЛОГІЯ УКРАЇНИ

Навчальний посібник
з народознавства

Київ
1994

ЕТНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ КОЛИСКОВИХ

У час національного та духовного відродження ми знову повертаємося до рідної мови, народної пісні, у них черпаємо скарби народної мудрості, наснагу, сподівання на кращу долю рідного народу.

Найперше, що чує людина після народження, це материн голос, який промовляє ніжні слова і співає колискову. Це той фундамент, на якому згодом зводиться, зростає особистість.

Коліскова — це пісня материнської душі і безмежної любові, ласки і неповторної ніжності. А тому в ній так щільно переплетені радість і біль, тривога й надія. Лагідний материн наспів засів дитячу душу любов'ю до людей, до природи, до всього живого. Традиційний дитячий фольклор — яскрава ділянка народної творчості. Віками він виконував роль своєрідної школи, що поряд з іншими факторами формувала естетичні смаки, морально-етичні погляди підростаючого покоління, був одним з дійових засобів народної педагогіки.

«Народна педагогіка є сумою здобутих трудящими знань і вмій у справі виховання й навчання. Цілі, завдання і засоби народної педагогіки відображені у фольклорі.

Народна педагогіка — це багатотомний усний підручник навчання і виховання, який зберігається у пам'яті народу, постійно ним використовується, систематично збагачується і удосконалюється.

Народна педагогіка наймудріша, тому що вона створювалася протягом ряду століть, шліфувалася, перевірялась досвідом мільйонів людей багатьох поколінь. Її ще справедливо називають школою, яка завжди з нами, школою сім'ї й отчого дому, матірною і батьківською наукою, першим університетом життя, через який проходить кожна людина».¹

В українській народній педагогіці найбільшу увагу приділено вихованню дитини від одного до п'яти років, якраз тоді, коли дитина найінтенсивніше росте і розвивається. У цьому віці дитина стоїть в центрі сімейних турбот, у її вихованні бере участь вся

¹ Стельмахович М. Г. Народна педагогіка. — К.: Радянська школа. 1985. — С. 13.

сім'я, малу дитину не карають, поки вона не почне осмислювати свої вчинки. Коли дитя вчиться говорити, вся сім'я намагається стимулювати цей процес, пізніше за допомогою фольклору дитині прищеплюються риси ввічливості, конкретності в стосунках з дорослими та ровесниками. Перебуваючи у сімейному колі, дитина була предметом виховання й одночасно суб'єктом засвоєння традиційних норм співжиття та родинних взаємин».¹

Протягом століть колискові виконували важливу педагогічну функцію — були неписаним підручником з педагогіки, бо найперші уявлення про світ дитина одержує з колискових пісень. Народні колискові пісні кожного, хто їх чує, зачаровують ніжністю, безпосередністю, простотою, художньою досконалістю. У них уся материнська любов, світ добра, краси й справедливості, який кожна мати, кожен народ прагне виплекати в юних душах. Ще з колиски дитина одержує перше найпростіше уявлення про добре й погане, що можна і що не можна. Колискові пісні вводять у світ глибоких материнських почуттів і яскравих образів.

У практиці родинного виховання залучання дітей до прекрасного починається з маминої колискової пісні, в якій народ опоетизовує природу, любов і ніжність, людяність і добро. Втіленням цього добра часто виступають «гулі», що

«Сіли на колісці
В червонім намісті.
Стали думать і гадать,
Чим дитину дарувать:
Чи сонками, чи дрімками,
Чи красними ягідками.
Подаруймо сонки-дрімки.
Сонки-дрімки в колисоньки,
А ростоньки у костоньки,
Добрий розум в головоньки.
Стали думать і гадать,
Чим дитину забавлять.
Дали йому три квіточки:
Одну квітку сонливую,
А другу дрімливую,
А третю щасливую».²

Вхід дитини у мову, як і в навколишній світ, через пісню має надзвичайно велике педагогічне значення. У народній пісні вповні розкривається краса і велич усної мови. Народні колискові пісні

¹ Детальніше див.: Ковальчук О. В. Українське народознавство. — К.: Освіта. — 1992. — С. 59.

² Розлилися круті бережечки. — К.: Веселка, 1985. — С. 190.

глибокі за змістом. Вони вчать любити рідну землю, як ось у колісковій «Ой ти, коте, коточок»:

«Ой ти, коте, коточок!
Не ходи рано в садочок,
Не полохай дівочок,
Нехай зав'ють віночок
Із рутоньки, із м'ятоньки,
З хрещатого барвіночку,
З запашного василечка».¹

Коліскові вчать також любити батьків, поважати старших:

«Бодай росло, не боліло
Головонька і все тіло —
Отцю й матці на потіху,
Добрим людям на услугу».²

Мова коліскових пісень барвіста, соковита, приваблива, а сюжети прості й зрозумілі, насичені яскравими образами рідних і близьких для дитини людей — матері, батька, брата, сестри, дівчаточок-сусідок:

«Люляй, люляй, голуб'ятко,
Поколише тебе татко,
А як татко схоче спати,
Поколише рідна мати».³

Або:

«Спало дитя, спати буде,
Йому мати сторож буде,
А сестрички до помочі
Так як удень, так і вночі,
Щоб зростало маленятко,
Наше любе пташенятко,
Наша квітонька маленька,
Наша зіронька ясененька».⁴

В коліскових піснях представлена вся персоніфікована флора і фауна, що з народження оточують дитину, і звичайно ж казково-фантастичні образи Сонка і Дрімоти:

«Ходить сон по долині
В червоній жупанині.
Кличе мати до дитини:
«— Ходи, сонку, в колісоньку,
Приспи мою дитиноньку».⁵

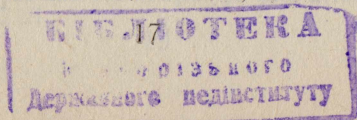
¹ Розлилися круті бережечки. — К.: Веселка, 1985. — С. 191.

² Там же. — С. 192.

³ Закувала зозуленька. — К.: Веселка, 1989. — С. 265.

⁴ Там же. — С. 265.

⁵ Розлилися круті бережечки. — К.: Веселка, 1985. — С. 192.

Поза увагою колискових пісень не залишається жоден аспект життя маленької дитини. Прагнення до своєрідного ідеалу забарвлює їх у світлі, радісні тони. Навіть такі прості речі, як

— годування дитини:

«Стали думать і гадать,
Чим дитину годувать:
Чи кашкою, чи боршем,
Чи бубличком, чи калачем,
Чи кашкою, молочком,
Чи бубличком із медком,
Чи кашкою, чи медком,
Чи солодким яблучком».¹

— придбання для неї одягу:

«Ой кіт-воркіт
На віконечко скік,
А з віконечка на торжок,
Купив собі кожушок,
І шапочку бобровую,
І стьожечку шовковую.
Треба з котка зняти,
А дитині дати».²

надзвичайно опостизовуються, розцвічуються, деталізуються.

Українським колисковим пісням властива тематична й сюжетна різноманітність, барвистість образів і думок. Ряд колискових пісень розповідає маленькому слухачеві про пригоди й витівки тварин і птахів, які його оточують:

«Пішла киця по водицю
Та й упала у криницю,
А пішов котик рятувати,
Та й за вухо витягати.
Витягли кицю за вухо,
Положили кицю там, де сухо.
«Лежи, кицю, до вечора,
Дам ті хліба та печива.
Будь-но, кицю, ти весела,
Та поїдьмо на села».³

«Народна педагогіка прагне навчити дитину відчувати й розуміти красу, де б вона не виявлялася, забезпечити єдність між естетичним розвитком дитини і її моральним, фізичним вихован-

¹ Закувала зозуленька. — К.: Веселка, 1989. — С. 265.

² Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 44.

³ Розлилися круті бережечки. — К.: Веселка, 1985. — С. 191.

ням, трудовою підготовкою, збудити потяг до художньої творчості, бажання вносити красу в навколишнє життя, працю, поведінку, здатність ненавидіти зло й боротися з ним».¹

Філярет Колесса у книзі «Українська усна словесність» про колискові пісні писав так: «Приколискові пісні оспівують любов матері до дитини, яку тяжче згодувати, ніж «камінь глодати».²

«...колисоньку, колисоньку
За день, за два збудую —
Малу дитину, малу дитину
За рочок не згодую.
...Ой, тежко-гирко, тежко-гирко
Каміне глодати,
Ще гирше-тежше, ще гирше-тежше
Дитину згодувати».³

Нерідко, як зазначав Ф. Колесса, колискові пісні оспівують «материну задуму над нерозгаданою майбутністю дитини, над її долею, із натяками на тяжке суспільне становище; алегоричний образ зажуреної перепілки, що не має куди подітися з дрібними дітьми...»⁴:

«Полишила перепілонька свої дрібні діти,
А сама пішла в пшениченьку сидіти.
— Ой не літай же, перепілонько, поночі, поночі,
Бо виберем си на тернячко очі.
— Ой як же мені поночі не літати,
Дрібні діточки, чим їх годувати?
— Ой не журися, матінко, нами,
Виростуть крильця, ми полетимо самі.
Ой полетимо попід саме море,
Не злетимо сі докупки вже ніколи».⁵

«В колискових піснях мати мріє і тужить, і ніби переливає в дитину через слова й мелодію свої почуття, свої емоції, своє світобачення, своє щастя і горе. Дитина з перших днів свого життя поринає отак у чарівний світ народної поезії».⁶

Для колискових, або так званих материнських пісень, властива інтимність, духовна спорідненість матері і дитини. Вітчизняна

¹ Стельмахович М. Г. Народна педагогіка. — К.: Радянська школа, 1985. — С. 213.

² Філярет Колесса. Українська усна словесність. — Едмонтон: Канадський інститут Українських Студій. Альбертський Університет. 1983. — С. 99.

³ Там же. — С. 402.

⁴ Там же. — С. 99.

⁵ Дятчий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 97.

⁶ Веселка. Антологія української літератури для дітей: В трьох томах. Т. 1. — К.: Веселка, 1984. — С. 21.

дослідниця Г. В. Довженок писала: «Не розрахована на стороннього слухача, що помножує її щирість і безпосередність, колискова ввібрала в себе і відбила у високопоетичній формі далеко не простий світ матері. Спрямована безпосередньо до немовляти, колискова пісня також звернена до дітей вже старших, які часто виконувати в сім'ї обов'язки няньки».¹

Материнська пісня розповідає про справжнє життя, яке дитину оточує, предмети, явища, живі істоти, про основні закони й норми, що панують в ньому. Часом мати виливає в пісні свою печаль, гіркі думи й сумніви. Заспокоюючи спершу немовля ритмом, інтонаціями, поки що не зрозумілим, але приємним набором звуків, згодом, звертаючись уже до більш розвинутого інтелекту маляка, колискова пісня перетворюється в «маленький початок поетичних пригод, перші кроки у світі духовної діяльності».²

У самому змісті пісень проглядається вікова диференціація. Для самих маленьких дітей співаються колискові з повільним розміреним ритмом, що відповідає розгойдуванню колиски. «Виконуються вони заспокоюючим, монотонним, поволі стихаючим голо-³сом. Добираються пестливі і близькі сприйманню дутини слова». Часто в таких піснях повторюються звукосполучення «а-а-а», «е-е-е», «баю-баю», «люлі-люлі».

«Основна мета колискових, або, як їх іще називають, материнських пісень, — заспокоїти дитину, зробити її сон міцним і здоровим».⁴

Росте дитина, і колискові пісні для неї зростають текстово, розширюється їх образно-сміслова тканина. Під звуки колискової складаються перші уявлення дитини про світ, перші відчуття радості і задоволення життям.

«У колисанках, що прийшли з давніх часів, бринить материнська зажура, стогін надірваної важкою працею жінки-страдниці. Повільний ритм пісні, плавна мелодія заспокоювала дитину, а матері дозволяла виплакати свої жалі та болі. Ніжна колискова, не втрачаючи рис родинної інтимності, не раз набувала соціального звучання:

«Ей люляй мі, люляй,
Сиротенька мала,

¹ Довженок Г. В. Український народний фольклор. — К.: Наукова думка, 1981. — С. 58.

² Лорка Федеріко Гарсія. Колискові пісні. // Федеріко Гарсія Лорка. Думки про мистецтво. — К., 1975. — С. 90. (Цитую за: Довженок Г. В. Український дитячий фольклор. — К.: Наукова думка, 1981. — С. 58).

³ Лесин В. М., Пулинець О. С. Словник літературознавчих термінів. — К.: Радянська школа, 1971. — С. 192.

⁴ Кіліченко Л. М., Лещенко П. Я., Проценко І. М. Українська дитяча література. — К.: Вища школа, 1979. — С. 33.

Бо твій няньо умер,
Я вдова остала.
Я вдова остала,
Мам семеро діти,
Сиротенько мої,
Як вас вижити?»¹

Для дітей, які починають розуміти прості, пов'язані з найближчим оточенням поняття, чимало пісень цікаві вже за своїм змістом, потішними ситуаціями, добрими чи лихими вчинками їхніх «героїв». Коліскові пісні через найближчі до дитини предмети і явища навколишньої дійсності давали їй перші уроки чесності, шанобливого ставлення до праці. Ця тема розробляється багатоманітно й цікаво. Пісня, звернута до дитини, стає художнім втіленням однієї з найважливіших концепцій народного світогляду — неподільності добра й праці, краси й праці, чесності й праці. Прості й водночас мудрі народні твори не вдаються до прямої дидактики, а через яскраві, колоритні образи, використовуючи найхарактерніший для дитячого фольклору художній прийом — олюднення якостей та дій персонажів пісень, — малюють захоплюючу, цікаву і повчальну картину:

«Ходить котик по лавках
У червоних чобітках,
Бити kota, бити —
Не хоче робити.
Бити kota по хвосту,
Щоб нарубав хворосту.
Бити kota по спині,
Щоб не будив дитини».²

Персонажі в коліскових наділені здебільше казковими, барвистими рисами, привабливими для малят:

«Ой ну, люлі, люлі.
Налетіли гулі.
Сіли на воротях
В червоних чоботях...
Сіли на колісці
В червоному намисті».³

Коліскові пісні наскрізно пройняті материнськими сподіваннями на краще життя дитини, побажання їй здоров'я і щастя. «Мати так гаряче прагне звершення своїх надій, у коліскових піснях часто звучить віра в магічну силу слова, що піснею можна накли-

¹ Кіліченко Л. М., Лещенко П. Я., Проценко І. М. Українська дитяча література. — К.: Вища школа, 1979. — С. 33.

² Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 77.

³ Розлилися круті бережечки. — К.: Веселка, 1985. — С. 190.

кати спокійний сон, відгонити лихо («Ходить сон по долині»), і що дитина, таким чином, виросте здоровою і щасливою:

«Ходи, сонку, в колисоньку,
Присни мою дитиноньку,
Бодай спало — щастя мало,
Бодай росло — не боліло,
Ні головонька, ні тіло».¹

Колискові пісні відзначаються поетичністю, задушевністю й ліризмом. Вони глибоко гуманні й зворушливі, бо йдуть від щирого серця. Вони звернені до дітей, а тому щедро насичені пестливими словами: «колисонька», «горошок», «квіточка», «головонька», «віченьки», «рученьки», «хатинка», дитинка»:

«Ой у ліску на горішку
Там хатинка новенька.
Там хатинка новенькая,
Там дитинка маленькая».²

З моменту народження дитина чує від найрідніших пестливі слова, які підкреслюють інтимність, близькість стосунків між матір'ю та дітям, відчуває піклування, пестощі, материнську ніжність. В колискових піснях звучить емоція лагідності, затишку, спокою:

«Ой ти, коте, не гуди,
Спить дитина, не збуди.
Дитяточко малее,
Воно спати радеє,
Дитяточко малесеньке,
Воно спати радесеньке».³

Слова «дитяточко», «малесеньке», «радесеньке», відтворюють ту неповторну атмосферу, яка панує в хаті, коли з'являється на світ ждане, бажане дитя. З дня народження починається естетичне виховання любові до краси:

«А-а люлечки!
Шовкові бильця,
Срібні колокольця,
Мальована колисочка, —
Засни, мала дитиночка!»⁴

або:

«А! А! Ану, коте, люлечки,
Шовкові вервечки,

¹ Кіліченко Л. М., Лещенко П. Я., Проценко І. М. Українська дитяча література. — К.: Вища школа, 1979. — С. 34.

² Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 23.

³ Там же. — С. 23.

⁴ Закувала зозуленька. — К.: Веселка, 1989. — С. 265.

Золотії бильця
Колихати чорнобривця».¹

Поетизація навколишньої дійсності має неабияке значення у естетичному вихованні дитини. З якою теплою і любов'ю вирізає з дерева батько колисочку для свого первістка, а мати шне сорочечку та пелюшки. З якою теплою та ніжністю мати оспівує в колискових все, що має відношення до дитини і саму дитину: «подушки пухові», «пелюшки тоненькі, шовкові», «хатинка новенькая, маленькая», «насипочка шовкова», «колисочка данська, кедрова, яворова», «шовкові вервечки», «золотії крючечки», «золотії бильця», дитина — «ангеле маленький», «мамина потіха», «з білими плечима», «з карими очима», «ріднесенька». «Колискові пісні виробляють у дитини слух і будять чуття мови, відчуття мелодики, створеної народом».²

Перше поняття, яке одержує дитина про навколишній світ — це поняття про гарне. В колискових підкреслюється, що дитині нічого не загрожує, що її сон оберігають, навкруги панує затишок і спокій. Щоб у дитини не було відчуття самотності, співається:

«Налетіли гулі
Та й сіли на люлі».
«Ходить сон
Коло вікон,
А дрімота
Коло плота».³
«Як буде кіт воркотати,
То дитина буде спати».⁴

Часом колискова схожа на казку, бо тут присутні казкові образи Котика, Сну, Дрімоти, які навівають на дитину сон, заспокоюють її і поводяться як живі істоти, що схожі на людей. Крім того, колискові мають і виховне навантаження:

«Коточок
Украв у баби клубочок
Та й поніс поза ліс,
Та й до Галі приніс.
Стала його Галя бити:
Ой не вчися, котку, красти,
А вчися робити,
Черевички шити».⁵

¹ Фольклорна веселка. — К.: Музична Україна, 1990. — С. 15.

² Стельмахович М. Г. Народна педагогіка. — К.: Радянська школа. 1985. — С. 2.

³ Фольклорна веселка. — К.: Музична Україна, 1990. — С. 25.

⁴ Там же. — С. 43.

⁵ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 84.

Мати виступає берегинею сну дитини, вона нікому не дозволить збудити своє дитя:

«Котик волохатий,
Не ходи по хаті,
Не буди дитяти».¹
«Люляю, люляю,
Котика полаю,
Щоб по ночах не ходив,
Малих діток не будив».²
«Ой ти, кіт, ти муркіт,
Не товчись коло воріт,
Не товчися й не гуди,
Нашу Катрю не збуди».³

«У піснях про сон та заколисування найчастіше дійовою особою виступає кіт, дії й вчинки якого безпосередньо пов'язані з немовлям. Присутність цього персонажа в сюжетах багатьох колісанок пояснюється не лише близькістю цієї тварини до дитини в щоденному побуті, а й тим, що в народних уявленнях, віруваннях, деяких апокрифічних легендах багатьох народів кіт завжди постає другом людини, здатним оберігати її від злих сил. І в колісанках він виступає не лише помічником матері — заколисує дитину, готує їй постіль, ловить мишку для розваги, — а й своєрідним оберегом».⁴

В цих колісанках котик, як добрий домовик, оберігає сон дитини. Звучить єдність дитини й природи. Дитина — частка тої великої системи, що зветься життям:

«На kota воркота,
На дитину дрімота».⁵
«Як буде кіт воркотати,
То дитина буде спати».⁶

Дитина ще не чула ні однієї казочки, але елементи казковості присутні в коліскових:

«Налетіли гулі,
Сіли на воротах,
У червоних чоботях».⁷
«Ходить кіт по горі,
Носить сон в рукаві,

¹ Фольклорна веселка. — К.: Музична Україна, 1990. — С. 25.

² Там же. — С. 68.

³ Там же. — С. 41.

⁴ Довженок Г. В. Вступ // Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 6.

⁵ Фольклорна веселка. — К.: Музична Україна, 1990. — С. 42.

⁶ Там же. — С. 43.

⁷ Там же. — С. 20.

Всім дітям продає,
Василькові так дає».¹

У піснях, як бачимо, діють і люди, і цілком реальні котики, голуби, ластівки, фантастичні казкові Сонко і Дрімота. Все це цілком відповідає первісному дитячому світосприйняттю. Персоніфіковані образи Сну й Дрімоти відобразили уявлення наших предків про сон не тільки як властивий людині фізичний стан, а як стан нібито навіяний зовні:

«Ой ходить сон коло вікон,
А дрімота коло плота.
Питається сон дрімоти:
— Де ми будем ночувати?»²

Відчуття захищеності, затишку, піклування, любові позитивно впливають на стан дитини. Теплі руки матері і ніжна мелодійність колискових, лагідні їх образи сприяють спокійному сну дитини, що дуже важливо на перших етапах її життя. Крім того, пісні створюють гармонійність світовідчуття, підсилюють відчуття захищеності і комфорту, приглушують відчуття тривоги, настороження, неспокою, а це позитивно впливає на формування емоційно-почуттєвої сфери дитини, яка відіграє провідну роль у навчально-виховному процесі.

Найперші уявлення про морально-етичні норми життя, побуту в родині, суспільстві дитина одержує з колискових. Повчальний елемент містять пісні, де цікаво і різноманітно зображено шкідливість kota, провини якого мають надати людині перші уроки чесності, як ось у цих колискових:

«Кітку, кітку,
Та вкрав квітку».³
«Е-е, коточок
Вкрав у баби клубочок».⁴
«Ой ну, коту, коту,
Та й наробив шкоди».⁵
«Скочив котик на полицю
Да й з'їв же він паляницю».⁶
«Ай, люлю, котки два,
Вони сірі обидва,
На полиці скакали,
Рукавиці порвали,

¹ Фольклорна веселка. — К.: Музична Україна, 1990. — С. 45.

² Там же. — С. 42.

³ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 84.

⁴ Фольклорна веселка. — К.: Музична Україна, 1990. — С. 83.

⁵ Там же. — С. 86.

⁶ Там же. — С. 83.

Бабці пряжу сплутали».¹
«Ой ну, коту, коточок,
Заховався в куточок,
Тільки видно хвосточок,
Та й лякає діточок».²
«А-а, коти два,
Побилися обидва».³

Ці колискові, незалежно від самого вчинка «героя», — чи то він злизав медочок, чи вкрав клубочок — мають яскраво виражений подвійний акцент, чітко виражений у своєрідній моралі пісень: «Не вчися, котку, красти, а вчися робити». Слід зазначити, що пісні не вдаються до нудної дидактики, а через яскраві образи малюють цікаву й водночас повчальну картину, використовуючи найчастіше легку іронію, гумор, жарт, фантастику. В колискових мова йдеться про знайомі дитині предмети і дії. Дитина, почавши ходити, сама може вкрасти квітку й клубочок, скакати по лавці, порвати щось, сплутати пряжу, ховатися й лякати домашніх. За такі дії повинна бути кара. Але дитина не знає, що так робити не можна. Дорослі повинні розповісти їй про це. Але як? Чи зможе маленьке дитя вислухати і зрозуміти повчання, якщо їй будуть розповідати дорослою мовою? Певно, що ні. Але якщо дитя почує пісеньку про котика, який так робив і був покараний, воно, по-перше, буде уважно слухати цю пісеньку, по-друге, вислухавши, що котик був покараний за ці дії, зрозуміє — так робити не можна.

Карають котика у колискових так, як і дитину, коли вона пуштує, робить щось негарне:

«Стала Галя ката бити...»⁴
«Бити, кицю, бити...»⁵
«Бити, котка, бити,
Не на лихо вчити».⁶
«Люляю, люляю,
Котика полаю».⁷

З цих пісеньок дитина в зрозумілій формі отримує відомості, що робити не можна, і яка за це буде кара.

Дитина виховується не тільки на проступках своїх улюблених героїв — котиків та інших персонажів пісень, а й на оспівуванні

¹ Фольклорна веселка. — К.: Музична Україна, 1990. — С. 70.

² Там же. — С. 50.

³ Там же. — С. 68.

⁴ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 84.

⁵ Фольклорна веселка. — К.: Музична Україна, 1990. — С. 84.

⁶ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 78.

⁷ Там же. — С. 68.

у піснях хороших достойних вчинків, за які чекає певна винагорода. Цим мотивом проійнято багато коліскових пісень:

«...вчися робити,
Черевички шити,
На базар носити
Гроші торгувати,
Хліба купувати,
Діток годувати».¹

Ця коліскова несе дитині інформацію про те, які взаємозв'язки між працею і їжею, що таке гроші, за що їх дають, що на них можна придбати.

У деяких коліскових основною є думка про те, що людина повинна працювати, а за працю її годують:

«— Ідїть, коти, молотити,
Лапками зерно збирати,
Хвостиками замїтати.
Все до хати поносити,
Тодї їсти вже просити».²

Є і протилежні мотиви в піснях. А саме, що треба годувати, а потім про роботу питати:

«Няньці треба їсти дати,
Щоб умїла колисати».³

У свідомості дитини закрїплюються ці два поняття: «їжа» і «праця», при чому вони нерозривно взаємопов'язані між собою. А звідси цілком логічно перед дитиною постає умовивід, що коли на світі працює все живе, гарний лише той, хто працює, то й вона повинна працювати, бо без праці жити не можна. У багатьох коліскових піснях мати, звертаючись до свого сина чи доньки із закликом працювати, висловлює надїю, що з них будуть гарні трудівники, помічники батьків:

«Е-е, дитино,
Поїдемо по сїно,
А я буду сїно класти,
А ти будеш бички пасти».⁴

Багато коліскових пісень знайомлять дитину з побутом, з роботою, яку виконують батьки, або в недалекому майбутньому буде виконувати сама дитина:

«Спи, Марїйко, удень, удень,
Спи, Марїйко, внічку;
Висипляй си таку дольку,

¹ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 84.

² Фольклорна веселка. — К.: Музична Україна, 1990. — С. 71.

³ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 26.

⁴ Фольклорна веселка. — К.: Музична Україна, 1990. — С. 98.

Як у траві чічку.
А Марійка, як виросте,
Піде з коровками,
Назбирає ягідочок
Обома руками».⁴

В цілому ряді колискових пісень, що орієнтовані на виховання працелюбності містяться звертання як до дитини безпосередньо, так і до алегоричних персонажів, найчастіше до котика, який виконує ту роботу, що в майбутньому під силу дитині буде:

«Ой ти, коте-котарю,
Та замітай кошару,
Та назбирай трісочок,
Та забавляй діточок».²

В текстах пісень ми зустрічаємо не тільки опис тієї чи іншої справи, а й знаходимо відповідь на запитання: для чого те все робиться:

«— Ой ти, коте чорний,
Накуй мені жорна,
— Нащо тобі жорна?
— Крупчики дерти.
— Нащо тобі крупчики?
Кашку варити.
— Нащо тобі кашка?
— Дитину кормити».³

Слід зазначити, що колискові пісні цієї групи передбачають дітей-слухачів третього, а то й четвертого року життя, у яких вже виробилась здатність зіставляти явища навколишньої дійсності, наділяти предмети, рослини, тварин властивими їм ознаками, якостями, діями, а також первісними знаннями щодо ведення домашнього господарства, побуту. Ці колискові найчастіше мають форму діалогу, як у вищезгаданій пісні «Ой ти, коте чорний», або монологу, як у пісні «Баю, баю, баю!»:

«Баю, баю, баю!
Дровець нарубаю
І в печі натоплю:
Буде тепло в хаті,
Буде дитя спати».⁴

У цій колисковій сказано, що треба робити, щоб було тепло в хаті, виробляються перші навички, закладаються знання на майбутнє.

¹ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 33.

² Фольклорна веселка. — К.: Музична Україна, 1990. — С. 77.

³ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 81.

⁴ Там же. — С. 23.

Крім того, в піснях описується необхідність у господарстві телички:

«Займи нашу телуся
Та й пожени на пашу,
Дасть молочка на кашу...»¹

А качечка у дворі теж потрібна, оповіщає дитині пісня:
«...качечку ловили.
А качечку на юшечку,
А пір'ячко в подушечку.»²

І без котика в хаті не можна обійтися:
«Котик буде мишку йняти...»³
«Піймав котик мишку...»⁴

Потрібні в господарстві і вівці:
«Ой ну-ну-ну, котару,
Загонь вівці в кошару.
Нехай вони не блудять
І вовнички не гублять.
А то вовни трошки,
Не буде Ванькові на панчошки.»⁵

В господарстві потрібні і кобила, і лоша:
«Ми кобилу продамо,
Лоша будем годувать,
По ярмарку проїзжать,
І бублики купувать,
І дитину годувать.»⁶

Отакими простими піснями народ плекав змалечку дбайливо-го хазяїна, який би не тільки турбувався про добробут в хаті, не тільки доглядав худобу, а й знав її призначення.

В коліскових вказується, що міцний сон — запорука здоров'ю:

«Люлю, люлю, спи, синулю;
Спи, маленький, міцно,
Лягай вчасно,
Будеш жити щасно.»⁷
«Щоб дитячко спало,
Здоровим зростало.»⁸
«Щоб спало вдень і вночі.

¹ Фольклорна веселка. — К.: Музична Україна, 1990. — С. 52.

² Там же. — С. 75.

³ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 52.

⁴ Там же. — С. 36.

⁵ Там же. — С. 74.

⁶ Там же. — С. 91.

⁷ Там же. — С. 24.

⁸ Там же. — С. 24.

Щоб головка не боліла,
А щоб тіло не хиріло».¹

Яка мати не хоче бачити своє дитя здоровим. Щоб воно скоріше заснуло, в колискових вдаються не тільки до замовлянь і песочів, а й до лякання дитини. Лякають дитину биттям:

«Ой ну, люлі, дитя, спать!

А я буду колихать.

Колихаю, та не спить,

Дайте дубця, буду бить.

З високої дубини,

З червоної калини

Для маленької дитини».²

«А-а, люлі, спить,

Треба Гришу дубцем бить,

Не дубчиком — берізкою,

Щоб він плакав слізкою».³

«Ой, люлі, дитя, спати!

Ой хоч хоче, то не спить,

Треба його дубцем бить.

Як не дубцем, то різкою,

Зеленою берізкою.

Як не берізкою, то дубиною,

Щоб була дитина людиною».⁴

Для цих колискових характерне емоційне нагнітання, що є оправданим прийомом застереження дитини від непослуху.

Лякають дітей морозом на дворі:

«Будем бить, вибивать,

На мороз викидать...»⁵

Лякають тим, що покинуть дитину саму:

«Ой спи, дитя, колишу тя.

Як не знаснеш, покину тя.

Люляй, люляй, очка стуляй,

Стуляй обі, засни собі».⁶

Лякають чужими людьми, кропивою:

«Ой спи, сину, бо діди йдуть,

Вони тебе в торбу візьмуть.

Візьмуть тебе в торбину

Та й занесуть у кропиву.

¹ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 26.

² Там же. — С. 50.

³ Там же. — С. 50.

⁴ Там же. — С. 50.

⁵ Там же. — С. 51.

⁶ Там же. — С. 27.

Ти в кропиві попарися
І з дідами посваришся.
Ой спи, сину, люлі, люлі!»¹

Лякають дитину не тільки тому, що вона не хоче спати, лякають і небезпечними іграми, пустощами. Співають, що трапилось з котиком, як він пустував, не слухався, і що з того вийшло. Найбільше лякають колодкою:

«Малесенький котику,
Не роби нам шкодку.
Не роби нам шкодку,
Не лізь на колодку.
Колодка кругленька
Дитина маленька».²
«Ой ти, коту, коту,
Не лізь на колоду,
Бо впадеш у воду».³
«Коту, котку,
Не лізь на колодку,
Бо заб'єш головку,
Та буде боліти,
Нічим завертіти».⁴

У цих піснях застерігають дитину від пустування на колодці, бо це може привести до поранення. Аналогічного плану є пісня про безпеку пустування біля криниці:

«А-а, кицю!
Пішла по водицю
Та й упала у криницю.
Пішов котик витягати,
Не знав, за що кицю брати.
Узяв кицю за хвостицю
Та й ударив об стовпицю.
— Ото тобі, кицю,
Не лізь у криницю».⁵
«Пішов котик по водицю
Да й упав у криницю.
А-а-а!
Пішла кішка рятувати,
Ще й дубчиком катувати,
А-а-а!

¹ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 51.

² Там же. — С. 88.

³ Фольклорна веселка. — К.: Музична Україна, 1990. — С. 119.

⁴ Там же. — С. 122.

⁵ Там же. — С. 108.

Ой ти ж, кицю, кицю,
Не йди по водицю.
А-а-а.
Бо впадеш у криницю —
Криниця глибока,
Виб'єш, кицю, ока.
А-а-а!»¹

Та пісні не тільки лякають, але й розказують, роз'яснюють, що:

«Криниця глибока,
Виб'єш, кицю, ока».²
«Не лізь на колоду,
Бо впадеш у воду».³
«Не лізь на колодку,
Бо заб'єш головку,
Та буде боліти...»⁴

Крім того, пісня передбачає, якщо вже трапилось таке лихо в результаті пустощів, то треба один одному допомагати, рятувати один одного:

«Ой ну, люлі, котку!
Пішла киця по водицю
Та й упала у криницю.
Пішов котик рятувати,
Витяг кицю за вухо
Да посадив де сухо».⁵

Коліскові пісні несуть в собі багато інформації, важливої для дитини. Вони виражають ставлення до дитини з боку дорослих, описують навколишнє оточення, норми поведінки, дають розуміння таких понять, як «добре» — «погане», «можна» — «не можна». З уст матері в свідомість дитяти вселяється думка, що воно, коли виросте і навчиться працювати, зможе прогодувати своїх батьків у старості:

«Будеш сто літ жити,
В золоті ходити,
Матір шанувати,
Вік догодувати».⁶

А найвища винагорода за працю — то пошана від людей:

«...вчися робити —
Черевички шити

¹ Фольклорна веселка. — К.: Музична Україна, 1990. — С. 117.

² Там же. — С. 109.

³ Там же. — С. 119.

⁴ Там же. — С. 122.

⁵ Там же. — С. 87.

⁶ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 26.

Та не дорогії —
По три золотії.
Будуть люди купувати,
Будуть тебе шанувати».¹

«Колискові пісні викликають захоплення своєю простотою, безпосередністю, ніжністю. У них віддзеркалюється щирість у ставленні до дитини, любов, пестощі, якими оточено її в родинному колі. Це пісенні твори, які дитина чує, тільки-но прийшовши на світ, вони є часто тим зерном, що пізніше сходить буйним колоссям поетичності в уже дорослої людини».²

Колискові пісні відзначаються поетичністю, задушевністю й ліризмом. У них майстерно поєднано образи природи, навколишнього світу з мріями і почуттями людей. Метафоричні образи Сну, Дрімоти, постійне звертання до сил природи, домашніх тварин і птахів, вживання пестливих слів і виразів, повторень і звуконаслідувань надають цим пісням особливої принадності. В колискових оспівано і рослинний світ, про який говориться з ніжністю, вживаючи пестливі, зменшені форми слів: «лісок», «горішок», «вишневий садочок», «квіточки», «яблучко», «яблунька», «зіллячко», «ягідки», «калинонька», «дубочок», «липка», «житечко», «пшениченька».

Все це сприяє вихованню в дитини любові до природи, рідного краю, своїх батьків, вчить шанувати людей, прагнути до праці, бути розсудливою і слухняною.

Колискові мають форму монологу, майже завжди це звертання до дитини чи колиски, яке часом переривається уявним діалогом з дитиною:

«Ой спи, дитя, колишу тя».³
«Келишися, колисочко,
Та й нова, новеька».⁴

Це звертання переривається уявним діалогом з дитиною:

«Ой люлі, люлі, коточок,
Поїв бабин медочок,
Ще й тарілочку злизав,
На Василька сказав.
— Дуриш, котку, то не я,
То бабуся твоя».⁵

¹ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро. 1986. — С. 70.

² Довженок Г. В. Український дитячий фольклор. — К.: Наукова думка, 1981. — С. 36.

³ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро. 1986. — С. 30.

⁴ Там же. — С. 36.

⁵ Там же. — С. 82.

Це надає творіві більшої рельєфності, порушує монотонність.

Створенню художнього образу в колискових служать прості художньо-зображальні засоби мови, в основному епітети: «хатинка тепленькая», «дитинка маленькая», «червона кожушина», «карі очі», «шовкові пелюшки»; порівняння: «як квіт червоніло», «як квіточка у садочку, так дитина в повиточку», «як вишенька на вишенці, так дитина в колисонці».

Поетичний синтаксис колискових рясніє численними повторами, які акцентують увагу дитини на тих чи інших думках, сприяють їх запам'ятовуванню, виступають своєрідною ретардацією, створюють розмірений, уповільнений темпоритм:

«Щоб дитятко спало,

Горенька не знало.

А-а, а-а, а!

Щоб дитятко спало,

Щасливим зростало.

А-а, а-а, а!

Щоб дитятко спало,

Здоровим зростало.

А-а, а-а, а!»¹

Багато в тексті колискових звертань до дитини: «спи, дитя, колишу-тя», «Ой спи, дитя, без сповиття»; до котика: «ой ну, люлі, коте-котинку», «ой ти, коте муругий» тощо.

Мають місце риторичні запитання:

«Ой діти, мої діти,

Де вас маю діти?»²

«Чим дитину годувать:

Чи булками, чи медами,

Чи різками, чи дубцями?»³

Вживаються в тексті звуконаслідувальні слова: «колисочка хить-хить», «воріточка скрип-скрип», «зозуля кувала», «книця буде воркотати», «не цокоти чобітками».

Щоб наблизити тексти колискових до дитячого сприйняття в текстах колискових використовується багато специфічно дитячих слів: «минька» — корова, «папа» — хліб, «гама дасть» — їсти дадуть, «коко» — яечко, «гулі» — голуби.

Присутність персоніфікованих образів Сну й Дрімоти іде з давніх часів, коли наші предки уявляли сон не як властивий дитині фізичний стан, а нав'яний зовні:

«Ой ходив сон по улиці

В тоненькій білій кошулиці

¹ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 24.

² Там же. — С. 39.

³ Там же. — С. 40.

Та здивав дрімоту
Коло бідного плоту.
Питається сон дрімоти:
— Де будемо ночувати?»¹

«Присутність в коліскових цих образів свідчить про давність самого жанру. Генетично належачи до міфічних істот, Сон та Дрімота в колісанках перетворилися на привабливі поетичні образи, наділені людськими якостями».²

Для дітей, які починають розуміти прості, пов'язані з найближчим оточенням, поняття, чимало пісень є не просто приємним набором мелодійних звуків, а цікаві вже за своїм змістом, добрими чи лихими вчинками їхніх «героїв». Ці дії і вчинки мусять викликати у маленького слухача і співпереживання, і певне ставлення, і оцінку, до якої ненав'язливо, непомітно, через посмішку підводить дитину пісня.

У тексті вживаються синтаксичні конструкції заклично-наказового плану, що вимагають реакції послуху, мають ефект застереження та заборони:

«— Не вчись, котку, красти,
Та вчися робити».³
«Не вчись так робити,
А вчись колихати».⁴
«Не ходи у сіни,
Не валяй кружечків,
Не з'їдай вершечків».⁵
«Не ходи, кіт, по мосту...»⁶
«Не лізь, кіт, на колоду».⁷

Прості й водночас мудрі народні твори не вдаються до прямої дидактики, а через яскраві, колоритні образи, використовуючи найхарактерніший для дитячого фольклору прийом — олюднення якостей та дій персонажів пісень, — малюють захоплюючу, цікаву і повчальну картину. Вкрав котик платочок — побили йому лапку:

«Ой ну, люлі, коточок
Украв у Васі платочок...
Посадив kota на лавці,
Став котка бити по лапці:

¹ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 21.

² Там же. — С. 6.

³ Там же. — С. 83.

⁴ Там же. — С. 79.

⁵ Там же. — С. 78.

⁶ Там же. — С. 78.

⁷ Там же. — С. 78.

— Оце тобі, коточок,
За те, що вкрав у мене платочок».¹
Виїв котик медок — йому вуха нарвали:
«Не їж, котку, медку,
Бо я вуха нарву,
А ти будеш нявчати...»²

Киця ко коморах шкоду робила — треба її бити, вчити робити:

«...кицюня моя
По коморах ходить,
Людям шкоду робить, —
А тра кицю бити,
Щоб вчилась робити...»³

Сюжетна інакомовна-казкова замальовка трансформує педагогічні сентенції через принцип зіставлення дитини й конкретних казкових образів. Такий прийом був застосований В. Маяковським у вірші для дітей «Что такое хорошо и что такое плохо». Так дитина одержує найпростіші уявлення про «добре»: «прийди Галю колихати» — «дам кусок пиріжка і стаканчик молока»⁴, «погано»: «коточок украв у Васі платочок,» то стали «котка бити по лапках».⁵

Абстрактна небезпека втілена в конкретних образах з урахуванням вікових особливостей дитини, специфіки її конкретно-поясненого мислення. За допомогою образів чужих людей («дідів з торбами») застерігали дитину від неслухняності, а також виробляли упереджене ставлення до незнайомців, які можуть заподіяти зло, що часто реалізувалося у понятті «занести дитя в торбі», «кинути в жалючу кропиву»:

«Ой спи, сину, бо діди йдуть,
Вони тебе в торбу візьмуть,
Візьмуть тебе у торбину
Та й занесуть у кропиву.
Тя в кропиві попарися
І з дідами посваришся».⁶

Коліскові пісні застерігають дитину від необачних вчинків. Так зокрема в пісні говориться про те, що на ворота лазити не можна, бо котик поліз на ворота і забився:

«А вправ кіт із воріт,

¹ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро. 1986. — С. 85.

² Там же. — С. 82.

³ Там же. — С. 79.

⁴ Там же. — С. 89.

⁵ Там же. — С. 85.

⁶ Там же. — С. 91.

Забив плечі і живіт.
Ото тобі, котку,
Не лизь на колодку,
Бо заб'єш головку,
Та буде боліти».¹

В інакомовній формі пісня доносить необхідну для дитини інформацію, позбавлену нарочитого повчання. Крім того, пісня передбачає постійне зіставлення дитини з казковими чи алегоричними образами: котик «забив плечі і живіт». В аналогічному плані побудовані і інші колискові: «Ой ти, коте, котку»,² «Пішла кия по водицю»,³ «Ой ну, люлі, котку!»⁴.

Як бачимо, в основу покладені прості невеличкі сюжети, які доступні дитячому сприйманню, а слова з дитячої мови: «гулі», «коко», «миня»; звуконаслідування та звуконаслідувальні слова, повтори, звертання — все це робить мову колискових пісень живою, соковитою, колоритною.

В колискових простежується постійна присутність суб'єкта звертання, постійний зв'язок між тим, хто доглядає, і тим, кого доглядають.

Простежується вікова диференціація творів: від простих, призначених для зовсім маленьких, в яких береться до уваги не зміст, а мелодійність звукосполучень, з поступовим ускладненням до більш складних, які виконують інформативно-виховну функцію і призначені для старших дітей, які здатні сприймати певні дидактичні сентенції, зрозуміти зміст сказаного. Ми помітили, що згідно віковим особливостям змінюється оповідна манера, ускладнюються смислові аспекти, присутній момент зіставлення явищ співвіднесення фактів дидактично-виховного характеру, оспіваних у піснях.

Серед пісенного масиву, що став предметом нашого вивчення, простежується багатоваріантність текстів. Більшість цих творів не розрахована на велику аудиторію, навіть на стороннього слухача. В них мати звертається лише до своєї дитини, виражає у пісні свою ніжність, турботу, переживання. Це підсилює ліризм і емоційний вплив пісні, створює широкий простір для імпровізації, основою яких є коло традиційно усталених сюжетів, мотивів, тем та мовно-стилістичних засобів.

Результати дослідження показали, що в колискових найчастіше використовуються такі словесно-образні форми:

¹ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 87.

² Там же. — С. 88.

³ Там же. — С. 86.

⁴ Там же. — С. 86.

- 1) Спонування, заклик до якоїсь дії:
«Засни, мала дитина!» (С. 52).¹
«Ти, дитино, спи тихо!» (С. 52).
- 2) Застереження від необачних вчинків:
«Не йди на колодку, бо заб'єш головку». (С. 125).
«Не лїзь на колоду, бо впадеш у воду!» (С. 119).
- 3) Заборони:
«Не лягай, мале, на край...» (С. 51).
«Не ходи по хаті...» (С. 48);
- 4) Погрози:
«Як не заснеш, покину тя». (С. 27),
«Треба його дубцем бить...» (С. 50);

5) Інакомовно-казкова форма, в якій інакомовно через персоніфіковані образи подаються наслідки поганих вчинків, неслухняність: «Вкрав кіт квітку... Стала Галя kota бити: «не вчись, котку, красти, а вчися робити...» (С. 83), «Пішла кішка по воду, втопилася у броду; кіт... витяг її за хвостець, та ударив об стовпець» (С. 85).

Коліскові втілили у собі одвічний педагогічний досвід свого народу, його основні морально-етичні засади в цікавих і доступних дітям поетичних творах, які гідні бути переданими як безцінне багатство наступним поколінням, щоб зберегти національний генофонд українського народу, яким є діти.

Вивчений матеріал дає підстави твердити, що сім'я виховує дітей усім побутом свого життя. До того ж, родинне виховання відбувається у своєрідній психологічній атмосфері, створеній стосунками між подружжям, батьками й дітьми. Сім'я є першим і неперевіреном за силою впливу осередком, який соціалізує особистість, розширює її кругозір, наділяє життєвим досвідом.

У сім'ї із здоровою моральною атмосферою діти нормально розвиваються, з повагою і любов'ю ставляться до батьків. Відносини любові і дружби встановлюються також між братами й сестрами. Правильно поставлена діяльність сім'ї — виховна, господарсько-економічна організація побуту, споживання і дозвілля — створює великі можливості для задоволення духовних і інтелектуальних запитів дітей.

¹ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. (Далі наводиться ілюстративний матеріал за цим виданням, у дужках вказуються сторінки).